

درآمدی بر تقسیم بندی موضوعی نسخه‌های خطی تصویرسازی شده در تمدن ایرانی^۱

سعید خودداری نایینی^۲

(دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۱۵، پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۱۰)

چکیده

پژوهش در تاریخ نقاشی ایرانی نیازمند داده‌هایی درباره‌ی نسخه‌های خطی مصور است که بتواند با فراهم آوردن شواهد کافی، چگونگی تحولات تاریخ این هنر را روشن تر نماید. از این رو نگارنده با مراجعه به اطلاعات ارائه شده در مورد مخطوطاتی که در کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شوند و فهرست آنها منتشر شده است (به طور خاص در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران)، کوشیده تا فراوانی موضوعی آثاری که مزین به نقاشی هستند را مشخص کند و از طرفی به این پرسش پاسخ دهد که موضوع کدام متون (منثور یا منظوم) بیش از همه برای افزودن انواع تصاویر و طراحی‌ها انتخاب شده است. از این رو با احصای نسخه‌های تصویردار و بر اساس آمار حاصله و با یک رویکرد کمی، مشخص شد از نظر فراوانی نسخه‌های مصور، موضوع ادبیات با فاصله بسیار از سایر موضوعات و در رده‌های بعد، مرقعات هنری (نقاشی)، تاریخ، سفرنامه و جغرافیا قرار دارند. این آثار با انواع تصاویر از جمله نقاشی، نقشه، رسم و طرح، و دیگر آرایه‌های تصویری تزئین شده‌اند. این پژوهش مبنایی برای تدوین موضوع تصاویر هر نسخه‌ی مصور خواهد بود.

واژگان کلیدی: نقاشی ایرانی، هنرهای تصویری، نسخه‌های خطی مصور، تقسیم‌بندی موضوعی، کتابخانه‌های ایران

۱. این پژوهش برگرفته از طرحی به همین نام (با شماره 97021935) است که نگارنده با حمایت صندوق حمایت از پژوهشگران در سال ۱۳۹۹ به پایان رسانده است.

۲. استادیار گروه مطالعات موزه دانشگاه هنر تهران، khoddari@gmail.com

مقدمه

شناخت فرهنگ تصویری و بصری ایرانی بر میراث پرباری از داشته‌های هنری متکی است که بیشتر در شکل نقاشی یا چنانکه غربیان آن را نامیده‌اند "مینیاتور"، به جای مانده است. یکی از مشکلات این دست از پژوهش‌ها نبود یا کمبود اطلاعات به صورت عمومی و اطلاعات دسته بندی و مدیریت شده به صورت اختصاصی است. میراث نقاشی ایرانی در کتابخانه‌هایی است که اطلاعات تصاویر را با سبک‌ها و روش‌های مختلف و غالباً در شکل حداقلی خود ارائه کرده‌اند. اگر چه برخی از شاهکارهای هنر نقاشی ایرانی در کتابخانه‌های بزرگ، شناخته شده هستند و معمولاً بیشتر هم مورد توجه قرار می‌گیرند، دانش ما دربارهٔ کمیت نسخه‌های مصور موجود در ایران به طور کلی چندان نیست. درک کلی موضوعات نسخه‌های مصور و کمیت نقاشی‌های موجود در این نسخ، هدف اصلی این نوشتار است؛ موضوعی که تاثیر و اهمیت آن در پژوهش نقاشی ایرانی حیرت آور دانسته شده است (Roxburgh, 2000, 2). در کنار شناخت کمی نسخه‌های مصور موجود در ایران، نتیجهٔ پژوهش حاضر تا حدودی درکی کلی از نسخه‌های مصور فرهنگ اسلامی را نیز به دست می‌دهد و از طرفی، میان ظرایف و هنرهای کمتر شناخته شده‌ای که غالباً در تعریف هنر نقاشی قرار نگرفته‌اند، اما می‌توانند شاهکارهایی در نوع خود حساب شوند نیز، شناخته می‌شوند. ضرورت انجام این پژوهش تنها در زمینهٔ مطالعات هنر قرار نمی‌گیرد، بلکه برای دستیابی به فهمی درست از جامعه و فرهنگ تاریخی ایرانی نیز الزامی است.

روش تحقیق

در این پژوهش، بر خلاف شیوهٔ کیفی معمول در پژوهش‌های تاریخ هنر نقاشی، که با تفسیر و تحلیل همراه است، روش کمی به کار رفته و نمونه‌های موجود در فهرست‌ها، بر اساس آمار و فروانی هر کتاب تنظیم شده است؛ گرچه محقق در تعیین موضوع نسخه‌ها ناچار در موضوعاتی که فهرست نگاران با سلیقهٔ خود انتخاب کرده‌اند، اصلاحاتی صورت داده است تا با پرهیز از تشنّت آرا و گاه اشتباهات مربوط به موضوع‌دهی، نتیجهٔ روشن‌تر و دقیق‌تری برای دسته بندی موضوعی آثار مصور به دست دهد. نسخه‌های بررسی شده، تقریباً همه، در کتابخانه‌های ایران (خصوصی یا دولتی)^۱ محفوظ‌اند و در بیش از ۵۰۰ عنوان فهرست معرفی شده‌اند. اطلاعات ۳۲۰ هزار نسخه خطی در فهرست‌ها مطالعه و

۱. برای فهرست این کتابخانه‌ها که حدود ۳۲۰ کتابخانه را در برمی‌گیرد رک: درایتی، ج ۱، چهل و شش -

هرگونه تصویر یا ترسیم در آنها شناسایی شده است. برای اکثر و شاید همه فهرست نگاران، متن اولویت داشته و بیشتر آنها با تاریخ هنر آشنا نبوده‌اند^۱. از این رو اطلاعات تصاویر در فهرست‌ها بسیار متفاوت و ناقص است و در بهترین حالت شمار تصاویر موجود در یک نسخه را برای مستندساختن و تکمیل کار برگه‌ی فهرست ذکر کرده‌اند.

پیشینه

بنا بر سنت تاریخ نویسی هنر نقاشی ایرانی، نخستین پژوهش‌ها در این موضوع، به صورت کاتالوگ‌های نمایشگاهی ظاهر شد. این کاتالوگ‌ها که نخستین تاریخ نویسی‌های هنر نقاشی ایرانی در غرب بودند، از نیمه اول سده نوزدهم آغاز (بلر و بلوم، ۵۲) و برخی از آنها به فارسی هم ترجمه شدند و هنوز نیز در پژوهش‌ها به آنها ارجاع داده می‌شود.

شیوه فهرست کردن نسخه‌های خطی مصور در غرب با تمرکز بر مجموعه‌های خاص انجام گرفته است و منبعی برای معرفی و پژوهش درباره‌ی هنر نقاشی ایرانی شده است. نمایشگاه‌هایی که در نیمه نخست سده نوزدهم از آثار هنر اسلامی در اروپا و آمریکا برگزار شد در فهم هنرهای کشورهای مسلمان نقش مهمی داشت و بخشی از اولین مطالعات نظام‌مند بر آثاری که غالباً نسخه‌های خطی مصور بودند، را تشکیل دادند. شیوه‌ی کاتالوگ‌های اولیه، شیوه‌ی فهرست‌وارانه‌ای بود که بیشتر به ثبت و ضبط و معرفی آنها می‌پرداخت و پس از آن، کاتالوگ‌ها رویکرد فهرستی خود را به رویکردی پژوهشگرانه و چند موضوعی اختصاص دادند. کاتالوگ‌هایی مختلفی که بازل رابینسون (Robinson) تهیه کرد از دسته نخست به شمار می‌روند و با نگاه متمرکز به نسخه‌های مصور تهیه شدند. این کاتالوگ‌ها امروزه به عنوان منابع تاریخ هنر نقاشی ایرانی شناخته می‌شوند. شاگرد وی، نورا تیتلی کار او را ادامه داد و کاتالوگ فهرست نسخه‌های مصور کتابخانه بادلیان در آکسفورد را تهیه کرد (Titely, 1977). در دهه‌های آخر سده بیستم این روند ادامه یافت. فاطمه کشاورز نسخه‌های خطی مجموعه ولکام را فهرست کرد (که نسخه‌های مصور مهمی در آن نگهداری می‌شود). البته در شیوه نگارش یا تمرکز بر نسخه‌های مصور فقیرتر از نمونه‌های پیش‌گفته است (Keshavarz, 1985). باربارا اشمیتز

۱. استاد محمد تقی دانش پژوه که فهرست بیشترین شمار نسخه‌های خطی ایران از آن اوست، با آنکه علاقه خاصی به تاریخ هنر ایرانی داشت و در متن شناسی تاریخ هنرهای ایرانی کم نظیر بود، توجه چندانی به نسخه‌های مصور نداشته است.

نیز دو مجموعه کتابخانه عمومی نیویورک (۱۹۹۲) و پس از آن، با همکاری کسانی چون تاکستون، مجموعه پیر پونت مورگان را فهرست کرده است (۱۹۹۷). پژوهش‌های وی بر نسخه‌ای مصور از شاهنامه در مجموعه اسپنسر، جعلی بودن آن را روشن ساخت (بلر و بلوم، ۷۰). در نیمه دوم سده بیستم، از میان محققان عرب، فیلیپ دی طرازی در مقاله‌ای کوتاه برخی موضوعات شناخته شده‌ای را که نسخه‌های مصور دارند به اختصار معرفی کرد (۱۹۴۶). پیش از او احمد تیمورپاشا در *التصویر عندالعرب*^۱ (۱۹۴۲) برای نخستین بار ضمن کاوشی ارزشمند در متون تاریخی مربوط به نقاشی در فرهنگ مسلمانان، نمونه‌هایی از مجموعه‌های موجود در مصر را معرفی کرده بود.

معدودی از نسخه‌های مصور کتابخانه آستان قدس در مقاله وفادار مرادی معرفی شده‌اند (وفادار مرادی، ۱۳۷۴) که بسیاری از نسخه‌های مصور معرفی شده آنها کم و بیش شناخته شده بودند. فهرست مختصری نیز، در مورد نسخه‌های مصور کتابخانه مدرسه سپهسالار (شهید مطهری)، ذیل موضوعات چهارگانه منتشر شده است (مدد پور، جعفری، شیرازی، ۱۳۸۵).

تصویر برخی نسخه‌های مصور نفیس کتابخانه‌های داخلی در شاهکارهای نگارگری ایران انتشار یافت (۱۳۸۴)، اما هیچکدام از پژوهش‌های پیشین مجموعه‌ای از فهراس را برای دسته‌بندی کردن آثار مصور نکاویده است و تا کنون "نسخه‌های" مصور تمام کتابخانه‌های ایران از حیث موضوعی طبقه‌بندی نشده‌اند؛ شاید بدین سبب که دسترسی به فهرست‌ها، که گاهی در قالب مقاله‌ای در نشریه‌ای قدیمی منتشر شده، میسر نبوده است. مهم‌ترین مرجع برای پژوهش حاضر، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) است که فهرستهای منتشر شده در ایران را به صورت یکجا در ۴۵ جلد (با نمایه‌های مختلف آن) گرد آورده است. برخی از میکروفیلیم‌های موجود از نسخه‌های خارج از ایران نیز در این فهرستگان آمده است. البته فنخا نیز برخی از فهرستها را از قلم انداخته است (مثل: خودداری نایینی، ۱۳۸۹) و از طرفی، از زمان انتشار آن (۱۳۹۴) تا کنون فهرستهای جدیدی منتشر شده‌اند. نگارنده نیز فهرست توصیفی تصاویر موجود در نسخه‌های خطی کتابخانه ملک را سالها پیش (۱۳۸۵) تهیه کرده است که هنوز منتشر

۱. برای بحث در انتساب هنر نقاشی به عرب، رک گرابار در: Contadini : 17

۲ در اینجا تاکید بر خود نسخه‌ها است نه موضوع تصاویر موجود در آنها، همانطور که خواهیم گفت.

نشده است و از این رو، در پژوهش حاضر استناد بیشتر به نسخه‌های این کتابخانه به سبب وجود اطلاعات بیشتر است.

کاربرد و انواع تصویر

افزودن تصویر به متن کاربردهای گوناگونی داشته است: تصویر بر هزینه تولید می‌افزود و غالباً در توان افراد عادی نبود و اگر نسخه‌ای مصور برای افراد عادی استنساخ می‌شد تصویر آن حذف می‌شد. از طرف دیگر، نسبت اندک نسخه‌های مصور به نسخه‌های بدون تصویر، مؤید این حدس است که عموم مردم، به نسخه‌های مصور روی خوش نشان نمی‌دادند. در نسخه‌هایی، تصویر از بین رفته یا حد اقل صورت چهره‌ها امحا شده است. البته تصویر در خارج از کتابها مثل تصاویر روی اشیاء کارکردهای دیگری نیز داشت؛ مثلاً از تصاویر به عنوان ابزار جادویی در برانگیختن اشتها روی میز غذاخوری یاد شده است (ابن زبیر، ۱۷۹). در این نمونه، بحث فرمی مطرح نیست، بلکه موضوع ناظر به مقام طلسمانی تصویر آن کژدم است. ابن مقفع، مولف کلیله و دمنه (که نسخه‌های فارسی و عربی آن تصاویر متعددی دارد) از نخستین کسانی است که کارکرد تصویر در کتاب را تبیین می‌کند:

[...] و الثانی اظهار خیالات الحیوان، بصنوف الاصبغ والالوان. لیکون انسا لقلوب الملوک ویکون حرصهم علیه اشدّ للنزه فی تلک الصور، والثالث ان یکون علی هذه الصفة فیتخذہ الملوک والسوقه فیکثر بذالک انتساخه ولاییطل، فیکخلق علی مرور الایام ولینتفع بذالک المصور والناسخ ابدأ [...] (ابن مقفع، ۷۳)

[...] و دوم آن که با استفاده از رنگهای گوناگون، تصاویر خیالی از جانوران پدیدار کنند تا انیس قلب پادشاهان باشد و به سبب دیدن تصاویر، اشتیاق زیادی به این کتاب پیدا کنند و سوم آنکه با این کار پادشاهان و بازرگانان کتاب را نسخه‌برداری می‌کنند و بی‌ارزش نخواهد ماند و پیوسته نسخه‌هایش تولید می‌شوند و از این راه نقاش و کاتب سود همیشگی می‌برند [...]

دیگر مؤلفان نیز به شیوه ترسیم، متناسب با کاربرد آن توجه داشته‌اند. چنین ابن اسحاق از نخستین کسانی است که در کتاب نوادر الفلاسفه به اهمیت تصویر پرداخته است: وی وجود تصاویر در بیوت الصور (صورتخانه) را برای آسایش قلبی (ارتیاح القلوب) و ایجاد اشتیاق در مردم برای نگاه به آنها و نیز برای هدف آموزش کودکانی که در این

بناها رفت و آمد می‌کنند، سودمند دانسته است (ابن ابی اصیبعه، ۹۵). ابن ابی اصیبعه در عیون الانبا فی طبقات الاطبا آورده که ابن‌صوری مؤلف کتابی در مفردات دارویی، چگونه یک نقاش را همراه خود می‌برد تا گیاهان دارویی را در کوههای لبنان در کمال واقعگرایی (اجتهد فی محاکاتها) تصویر کند (همان، ۷۰۳). رای انتقادی ابن حوقل در باب دقت و خطا در نقشه‌های المسالك و الممالک (ابن حوقل، ۳۲۹/۲) نیز نشان‌دهنده‌ی عدم آشنایی عینی مولفان و یا مصوران با برخی پدیده‌ها است. بنابر این، برای پرهیز از تعمیم مبانی نگارگری و نقاشی در حوزه‌های مختلف، لازم است زمینه کاربردی نقاشی نیز در نظر گرفته شود. داشتن تصویر در یک نسخه از مولفه‌های مهم فهرست‌شناختی آن قلمداد می‌شد. قدیمی‌ترین مأخذ که در آن از نسخه‌های مصور یاد شده، احتمالاً رساله فلکیه است از سده نهم ق که در آموزش نگارش محاسبات در ثبت و ضبط کتاب‌ها، آنها را به سه دسته مصاحف، تواریخات^۱ و دواوین تقسیم و نسخه‌ای از خمسه مصور نظامی را ثبت کرده است (مازندرانی، ص ۲۱ نسخه خطی مجلس)

موضوعات کتابها و ضرورت تدقیق موضوعات

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) نسخه‌های خطی موجود در ایران را بر اساس فهرستهای منتشره‌ی هر کتابخانه، به شکل موضوعی طبقه‌بندی کرده است. اما اساس این موضوع‌دهی بسیار متنوع و متشتت، موضوعاتی است که فهرست‌نگاران پیشین برای هر نسخه برگزیده‌اند. از این رو، گاهی یک فهرست نگار واحد، دو نسخه از یک کتاب را در دو کتابخانه با دو موضوع متفاوت دسته‌بندی کرده است. گاهی نیز موضوعی برای برخی آثار در نظر گرفته نشده بوده که تدوین‌کنندگان فنخا موضوعی به آن اختصاص داده‌اند و به نظر می‌رسد روش مشخصی برای این کار اتخاذ نکرده‌اند. از این رو موضوع‌بندی کنونی فنخا نه تنها برای تدوین فهرست موضوعی آثار مصور مناسب نبود، بلکه برای یافتن آثار ذیل یک موضوع مشخص نیز ناکافی است. از طرف دیگر موضوعات عمومی کتابها در دوره اسلامی بسیار گسترده بود و نگارنده با توجه به موضوع‌دهی سنتی در منابع کتابشناختی اسلامی و یا بررسی مجدد متن کتاب موضوع‌بندی جدیدی ارائه کرده است که بتواند حوزه‌های مشابه را از حیث جامعیت پوشش دهد و از طرفی، با وجود کلی‌گرایی، مانعیت را هم در نظر گیرد. درواقع فهرستها کتابهای تاریخی را معرفی

۱. برای آگاهی از این شیوه جمع بستن رک همایی التفهیم مقدمه ص: سا

می‌کنند (کتابشناسی) و در کنار آن از نسخه(های) موجود در مجموعه‌ها یاد می‌کنند (نسخه شناسی). در تمدن اسلامی موضوع کتابها را نمی‌توان به سادگی از نام آنها بازشناخت، کتابهای هم نام کم نیستند و نام‌های متعدد برای یک اثر دیده می‌شود. با توجه به تشتت موضوعات در فهرست‌ها، نگارنده پس از استخراج اطلاعات ثبت شده دربارهٔ همهٔ نسخه‌های مصور، موضوعات آنها را با توجه به قراین کتاب شناسی یا رجوع به متن منتشر شدهٔ آنها، در دو مرحله تعیین موضوع کرد. مثلا در ادبیات، موضوعاتی مانند شعر، بلاغت، عروض، واژه شناسی(لغت)، نحو، برخی تذکره‌های شاعران ادغام شدند و در موضوع علوم، موضوعاتی چون فیزیک، شیمی، محیط زیست، مکانیک(حیل) و در تاریخ، موضوعاتی مانند تاریخ پادشاهان، تاریخ پیامبران، تاریخ جهان، تاریخ اروپا، تاریخ معصومان و مانند آنها قرار گرفتند. در باب آثاری که دو موضوع را پوشش می‌دادند، مانند ادبیات اخلاقی، سعی شد متن کتاب بررسی و به تناسب نزدیکی به یکی از آن دو موضوع تعیین شود. به طور مثال، کتابی به نام اخلاق منظوم (کتابخانه ملی، شمارهٔ ۲۳۰۱) به نظم در آمده است که به سبب موضوع‌دهی پیشین آن و نیز منظوم بودن آن در بخش ادبیات قرار گرفت نه اخلاق. دشوارترین بخش در تعیین موضوع، جُنگ‌ها، مکاتیب و منشآت بود که برخی در موضوع سیاست هم جای گرفتند. به همین طریق، پزشکی نیز از علوم تفکیک شد.

سرانجام موضوعات در ۴۰ دسته قرار گرفتند. برخی موضوعات در جدول نهایی باز هم به یکدیگر بسیار نزدیک هستند، مانند نجوم، نجوم احکامی و تقویم یا موضوعاتی مانند ادبیات، داستان و گزیده‌های نظم و نثر. باید گفت در واقع این چند موضوع در فنخا خود ذیل چندین موضوع مستقل دیگر یا همنام قرار گرفته‌اند و از طرفی، فراوانی موضوعی آنها می‌توانست وضع یک موضوع نزدیک را توجیه کند. از این رو، تدقیق موضوع آثار مصور خود نتیجهٔ مهم دیگری است که از این پژوهش به دست می‌آید.

موضوع نقاشی‌های موجود در هر نسخه در این پژوهش بررسی نشده است و تنها موضوع خود نسخه را دسته بندی کرده ایم، زیرا هیچ گونه اطلاعات جزئی از نقاشی‌های موجود در بیشتر نسخه‌های معرفی شده نیست (جز کتابخانهٔ ملک). از طرف دیگر کسی که مثلا تصاویر جانوران را جستجو می‌کند نمی‌تواند فقط به نسخه‌های جانورشناسی اکتفا کند و همچنین، برای تحقیق در نقشه‌های موجود در نسخه‌ها، باید در کنار موضوع جغرافیا، نسخه‌های سفرنامه و فنون نظامی نیز دیده شوند. آثار مشتمل بر علوم غریبه و

نجوم احکامی نیز مشابه‌اند. موضوعات چهل گانه در جدول زیر (جدول شماره یک) بر اساس شمار همه تصاویر (اعم از نقاشی، شکل عکس و مانند آنها) تنظیم شده است.

جدول شماره ۱، فراوانی نسخه‌های مصور در هر موضوع در کتابخانه‌های ایران (نگارنده)

ردیف	موضوع	شمار نسخه‌های مصور (به شکل عمومی شامل انواع تصویرسازی و داشتن جلد مصور)	شمار نسخه‌های مصور به نقاشی
۱	ادبیات	۵۶۷	۴۳۸
۲	نقاشی و خوشنویسی (مرقعات)	۱۴۳	۱۳۲
۳	تاریخ	۱۱۱	۴۲
۴	سفرنامه	۸۱	۲۷
۵	جغرافیا	۷۸	۵۲
۶	علوم غریبه	۷۲	۱۸
۷	پزشکی	۶۷	۵۷
۸	داستان	۵۸	۵۱
۹	هیئت	۵۴	۷
۱۰	گزیده‌های نظم و نثر	۵۱	۳۵
۱۱	فنون نظامی	۴۰	۳۰
۱۲	زندگی نامه‌ها	۳۲	۸
۱۳	گوناگون	۳۱	۲۰
۱۴	اخلاق	۳۱	۱۴
۱۵	فقه	۳۰	۷
۱۶	اسناد و گزارشها	۲۹	۹
۱۷	عرفان	۲۷	-
۱۸	نجوم	۲۵	۱۷
۱۹	کلام و اعتقادات	۲۴	۶
۲۰	علوم	۲۳	۱۲

ردیف	موضوع	شمار نسخه‌های مصور (به شکل عمومی شامل انواع تصویرسازی و داشتن جلد مصور)	شمار نسخه‌های مصور به نقاشی
۲۱	اسطراب	۲۲	۶
۲۲	عجایب نگاری	۲۰	۱۸
۲۳	موسیقی	۲۰	۴
۲۴	جانور شناسی	۱۶	۱۴
۲۵	دعا	۴۳	۳۷
۲۶	ریاضیات	۱۴	-
۲۷	علوم قرانی	۱۴	-
۲۸	صنایع	۱۳	۱۲
۲۹	چند دانشی	۱۳	۹
۳۰	اختر بینی (نجوم احکامی)	۱۳	۵
۳۲	عکس	۱۳	-
۳۲	سیاست و حکومت	۱۱	۶
۳۳	حدیث	۱۱	۱
۳۴	هندسه	۱۰	۲
۳۵	فلسفه	۹	-
۳۶	تفسیر	۸	۲
۳۷	گیاهان دارویی	۶	۶
۳۸	تقویم	۶	۴
۳۹	فلاحت	۶	۲
۴۰	بازیها و سرگرمی	۴	۳

تعداد ۱۱۱۳ نسخه در کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شود که به نحوی با طراحی، نقاشی و یا ترسیم‌هایی که در شمار هنرهای تجسمی قرار می‌گیرد تزیین شده‌اند. این رقم بدون احتساب جلدهای مصور این نسخه‌هاست. کتابهایی با موضوع ادبیات،

مرقعات و آلبومهای خط و نقاشی و تاریخ، به ترتیب سه موضوعی هستند که بیشترین نسخه‌های مصور را به خود اختصاص داده‌اند. وجود نقاشی در برخی موضوعات مذهبی نیازمند بررسی و پژوهش بیشتری است تا مشخص کند آیا تصویر متعلق به خود نسخه بوده است؟ و آیا ارتباط معناداری میان متن و تصویر در آن دیده می‌شود یا نه.

دامنه تاریخی تصویرها

از آنجا که دامنه اصلی این پژوهش، نسخه‌های مصور به معنی نقاشی را در بر می‌گیرد و با اینکه همه تصاویر (نقاشی و غیر آن) احصا شدند، در این مرحله استنتاج و طبقه بندی موضوعی با توجه به نسخه‌های نقاشی دار انجام شد. به اضافه، از آنجا که در توصیفات فهرست‌شناختی گاهی اطلاعات گنگ یا ناکافی بود، نسخه‌هایی که به گمان نگارنده نقاشی داشتند برای تحلیل نهایی انتخاب شدند. به نظر می‌رسد که نتایج این طرح به صورت نسبی برای کل نسخه‌های مصور در جهان اسلام قابل تعمیم است.

یکی از مشکلات تاریخگذاری تصاویر تحولات نسخه‌شناختی اثر است. تصاویر نسخه ممکن است در دوره‌های بعد به آن افزوده شده باشد؛ مانند نسخه تاج المآثر (کتابخانه مجلس، شماره ۸۵۵۶ مورخ ۸۲۸) و شاهنامه دوم بایسنغری (کتابخانه ملک، شماره ۶۰۳۱) یا الآثار الباقیه عن القرون الخالیة نوشته ابوریحان بیرونی (کتابخانه سپهسالار، شماره ۱۵۱۷/۱) که تصاویر آن از نسخه دیگری که اینک در ادینبروست (Or.Ms.161) تقلید شده‌اند. برخی تصاویر را در دوره معاصر به نسخه‌ها افزوده‌اند و گاهی تصاویر از کتابی دیگر کنده شده (شاید برای حفظ تصاویر) و در یک نسخه دیگر مندرج شده‌اند. به هر حال زمانی که فهرست توصیفی تصاویر نسخه‌های معرفی شده در این طرح، تدوین شود، می‌توان افزایش یا کاهش توجه به تصویر سازی به صورت کلی، یا تصویر سازی یک اثر به صورت خاص را در دوره‌های مختلف تحلیل و ارزیابی کرد.

تصویر ۱: انجامه‌ی نسخه‌ی معاییر اشعار عجم با رقم محمود تاج الدین، مورخ ۷۳۹، کتابخانه‌ی مجلس، شماره‌ی ۱۴۷۱، برگ ۲۴۰ پ.

ظاهراً قدیمی‌ترین نسخه‌های مصور موجود در ایران به نسخه‌های پزشکی و ۶ تصویر تشریح موجود در نسخه‌ی ذخیره خوارزمشاهی کتابخانه ملی ایران شماره (۵-۱۱۸۹۰) مورخ ۶۷۶ قمری مربوط است. ترسیم جدول‌هایی برای بیان روابط و نسبت‌ها و ساختارهای موضوعات علمی یا ادبی (عروض) گاهی به تصویرسازی انجامیده‌است. مجموعه‌ای از چند رساله^۱ (کتابخانه‌ی مجلس شماره ۱۴۷۱، بخش نخست) را کاتبی به نام محمود ابن یوسف ابن الحسین ابن الحسن در تاریخ ۲۹ جمادی‌الاولی سال ۷۳۹ ق کتابت کرده است (تصویر ۱). غیر از شباهت‌طراحی‌های موجود در سرلوح آغاز کتاب و طرح‌های دست‌آزاد سرخ رنگ با نقاشی‌های نسخه، در پایه‌ی ظرفی که در یکی از نقاشی‌ها کشیده شده‌است، عبارت "عاقبت محمود باد" اشاره‌ای به نام کاتب نسخه است (تصویر ۲). نقوش و شیوه‌ی طراحی نقاشی‌های نسخه با نسخه‌های ابوالمکارم حسن (خودداری نایینی، الف) تا اندازه‌ای قابل مقایسه است که در همین عصر (۷۰۷ ق)

۱. در نوشته‌ی برگ آغاز نسخه، از سه رساله یاد شده، اما فهرست نگار کتابخانه‌ی مجلس رساله‌ی سوم را دو رساله‌ی جدا دانسته است (معاییر اشعار عجم، معرفه‌التقویم طوسی، اختیارات مسیر قمر از همان طوسی و مناظره سیف و قلم).

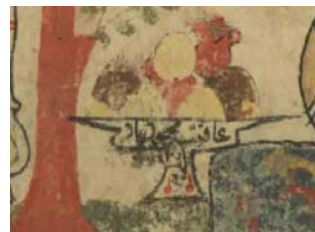
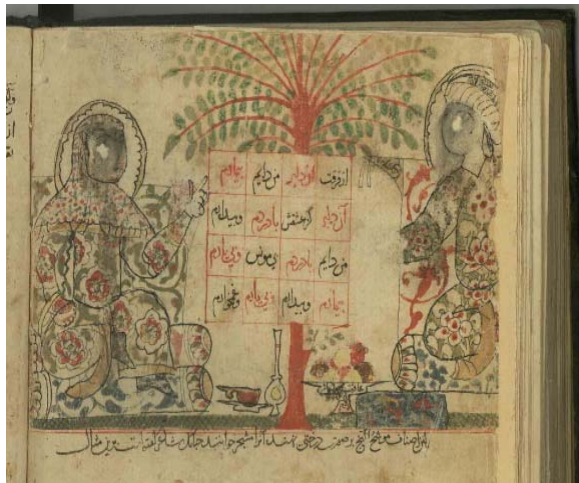
عهددار تذهیب و نقاشی کتاب بود. گرچه نقاشی‌های نسخه تاج الدین محمود یادآور سبک سلجوقی است. از این رو شاید با قوت بیشتری بتوان نقاشی‌های محمودتاج‌الدین را از نخستین نمونه نقاشی‌های رقم‌دار و تاریخ‌دار در هنر ایرانی دانست. مقایسه نسخه ورقه و گلشاه (تویقایی، نسخه شم 841 Hazine) که رقم عبدالؤمن خوبی دارد، با نسخه معاییر نشان می‌دهد گاهی سنت‌های تصویری سلجوقی پس از آن دوره نیز ادامه یافته و شاید بهتر باشد تاریخ نسخه ورقه و گلشاه را نیز پیشتر از سده هفتم ندانیم. در میان دیگر نسخه‌های مصور متقدم می‌توان از نسخه‌های نجومی پرتصویر (۷۸ تصویر) صور الکواکب الثمانيه و الاربعين (کتابخانه مجلس شم ۶۵۴۹) از سده هفتم نام برد. جدیدترین نمونه‌های ثبت شده هم در این موضوع، نقاشی و خوشنویسی^۱ هستند که شامل طرح‌های ضریح حضرت رضا علیه السلام (رضوی، شم ۱۵۵۱۳) اثر استاد فرشچیان، هاشم ظریف و حسین رزاقی است.

هنرهای کمتر شناخته شده مربوط با ترسیم و نقاشی

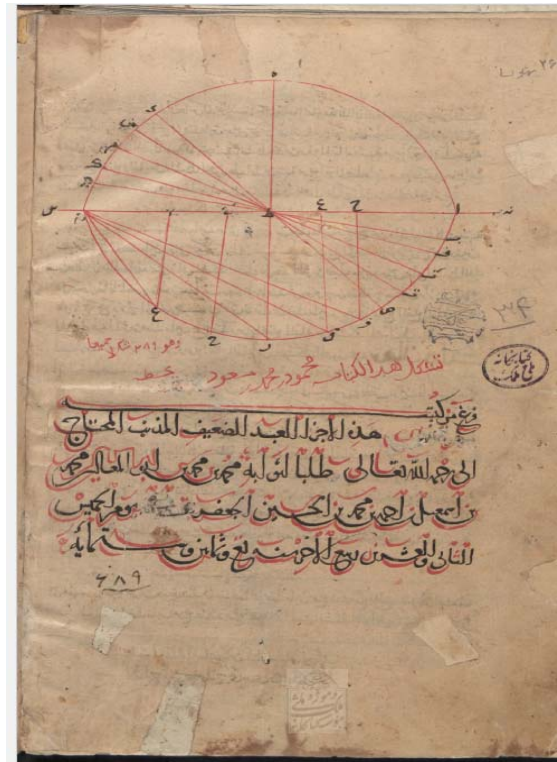
در این پژوهش دامنه معنایی تصویر، بیشتر از نقاشی و نگارگری معنا شد. چون نسخه‌های فراوانی بودند که آثار ترسیمی هنرمندان داشتند و ارزشهای هنری نسخه را بیان می‌کردند ولی در حوزه‌ی نگارگری قرار نمی‌گرفتند. نگارگری نیز در فهرست‌ها با عباراتی مانند: مینیاتور، نقاشی، تصویر، صورت، مجلس، نگاره یا گاهی پیکره توصیف شده‌اند. طرح‌های مدادی سیاه قلم، ترسیم نقوش هندسی و ریاضی و ترسیم‌های ساده برای تفهیم مطالب کلامی، فقهی و فلسفی از دیگر تصاویر موجود در کتاب‌ها هستند. قدیمی‌ترین نسخه‌های تاریخ‌دار (۳۵۸ قمری) که تصاویری برای توضیح مسائل ریاضی و معماری دارد، نسخه مهم مجموعه رسالات ریاضی کتابخانه ملی فرانسه است (۲۴۵۷ Arabe). این رسم‌ها در نسخه‌های جغرافی با خلاقیت هنرمندان، نقشه‌ها را از تصاویر تک رنگ و بی‌روح به زهتگاهی هنرمندان (نقاشی) تبدیل کرده است و اشکال مختلف کوهها و دریاها در آنها رنگ‌های مختلف یافته‌اند که برخی رنگ‌ها از توصیفات متن متأثر بوده است. مسیرهایی از اتصال مستقیم شهرها، به شکل نقطه‌های هم‌اندازه، نقشه‌ها را

۱. آثار ذیل این موضوع، مرقعات و قطعات نقاشی و تصاویری است که به صورت جدا گانه فهرست شده‌اند. بیشترین رقم‌ها در این موضوع دیده می‌شوند و هنرهای متنوع‌تری (قطاعی و معرق و کلاژ) هم در آنها اجرا شده است.

شکل می‌دهد. از دوره صفوی به بعد نقشه‌ها با تاثیرپذیری از علم نقشه‌کشی و از طرفی متأثر از تقسیم بندی جدید مرزهای جغرافیایی و تغییر اقالیم قدیم، دچار تحول شدند و از ترسیم تمام کیهان و اقالیم به ترسیم‌های جزئی روی آوردند. در این دوره‌ی نقشه‌ها، تصاویر گرافیکی تک‌رنگ ساده سازی شده و با علایم استاندارد (مانند مقیاس و جهت) هستند مگر نسخه‌هایی که تالیفات قدیمی بودند. المسالك والممالک محمد بن سعد نخجوانی، ترجمه‌ای است از کتابی به همین نام از اصطخری و ۷ تصویر در نسخه‌ای از آن (رضوی ۵۴۰۵ کتابت سده هشتم) گزارش شده است. نسخه دیگری از آن در دست است (مجلس ۷۱۲۵) که در سال ۱۳۱۶ از روی نسخه موزه ملی، مورخ ۷۲۶ ق (شماره ۳۵۱۵) کتابت و نقشه‌های آن نیز عیناً از نسخه اساس نقل شده است.

تصویر ۲: رقم محمود تاج الدین در نسخه معاییر/شعار عجم، مورخ ۷۳۹، کتابخانه‌ی مجلس، شماره‌ی ۱۴۷۱، برگ ۱۰۲ پ

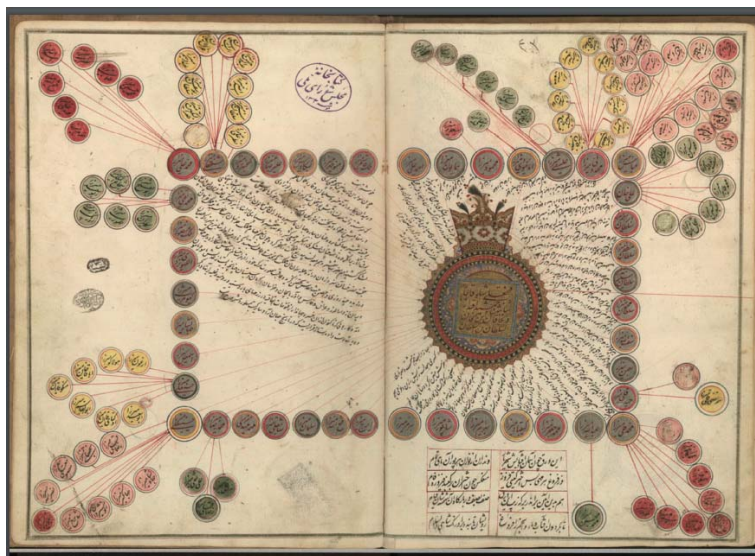
تصویر ۳: المخروطات (ترجمه عربی)، نوشته‌ی ایلونیوس نجار، مورخ ۶۸۹ قمری، شماره‌ی ۳۵۹۷، کتابخانه ملک، صفحه ۲۶۹

شکل‌سازی (تشکیل) هنر دیگری است که تا کنون مورد بررسی قرار نگرفته است. شکل‌سازی هنری است که در کتابهایی با موضوعات علمی مانند هندسه، ریاضیات، موسیقی، مکانیک فیزیک نجوم و کیهان‌شناسی حتی استیفا، ادبیات و فلسفه دیده می‌شود. در این گونه متون از اشکال ساده هندسی ترسیم شده تک رنگ سرخ برای بیان مطالب علمی استفاده و اشکالی مانند اشکال هندسی یا ترسیم‌های ابداعی با آن رسم می‌کنند. نخستین ترسیم‌های موجود در نسخه‌های خطی، شکل‌سازی است که در نسخه‌های متقدم دیده می‌شود، مانند اشکال هندسی کتاب الاعمال الهندسیه بوزجانی ۲۸۷۶ دانشگاه تهران از سده پنجم و نمونه‌های دیگر در خارج از ایران مانند مجموعه رسالات ریاضی سابق الذکر از سده چهارم، اعمال الهندسیه ابوبکر کروک (کتابخانه ملی فرانسه، نسخه شماره P.169 که دارای رسم‌های دقیق توصیف شده: درایتی، ۴/ ۵۴۰). در نمونه‌های استادانه، این رسم‌ها دقیق و با استفاده از ابزار ترسیم شده‌اند (مفتاح

الحساب غیاث الدین جمشیدکاشانی، ملک، شماره: ۳۲۵۲). البته احراز صحت شکل‌های ترسیمی در نسخه‌ها به مقایسه علمی نیاز دارد و گاهی، در چندین نسخه متقدم (پیش از تیموری) از یک اثر، به ندرت شکلی صحیح یافت شده است (برای مثال رک: نسخه‌های بررسی شده استاد همایی در مقدمه التفهیم (بیرونی، فکج))

شکل سازی در نسخه‌های علمی گاهی با دقت بسیار و بسیار هنرمندانه انجام گرفته است. در موردی نادر نام یکی از این هنرمندان (محمود ابن محمد ابن مسعود)^۱ در نسخه‌ای از سده هفتم (المخروطات، تصویر ۱) به جای مانده است (درایتی، ۷۴۵/۲۸). بنا بر یادداشت رسام، وی ۳۸۹ شکل برای نسخه کشیده بوده و ممکن است اشاره به تعداد شکلها، برای محاسبه هزینه آن بوده باشد.

از هنرهای تصویری افزوده شده به کتابها خصوصا نسخه‌هایی با موضوع تبارشناسی (که در این طرح، ذیل موضوع زندگی نامه‌ها قرار گرفته است) تشجیر را می‌توان نام برد. تشجیر هنری است نزدیک به جدول‌کشی و قدیمی ترین نسخه‌ای که هنرمند ترسیم‌کننده تشجیر آن را می‌شناسیم المشجر الکبیر ابن ماسویه، مورخ ۵۹۷ ق است (دانش پژوه، ۶۵۷)

تصویر ۴: مختصر التواریخ سلیمانی (شجره نامه فتحعلی شاه) کتابخانه مجلس شماره ۲۷۱ از دوره قاجار، برگه ۴۲ ر و ۴۳ پ

۱. سهیلی خوانساری در صفحه عنوان کتاب نوشته است که این ترسیم‌ها کار قطب الدین شیرازی است. وی در این تاریخ (۶۸۹) ساله بوده، اما منابع نام پدر وی را مسعود آورده‌اند نه محمد.

این گونه رسم‌های درخت‌مانند در سده هفتم در نسخه‌های جامع‌التواریخ ترسیم شد و در دوره تیموری به صورت فراوان برای نشان دادن روابط استادی میان عارفان و صوفیان استفاده شد (مانند معزالانساب فی شجرة الانساب، نسخه عکسی شماره ۶۶۰ف، کتابخانه دانشگاه تهران). در دوره صفوی با افزایش اهمیت نَسَب‌های مذهبی، تبارنامه‌های بسیاری برای سادات شکل گرفت که گاهی به صورت یک سند مستقل تهیه شده‌اند (نسخه سند ملک شجره نامه صفوی موزه ملک شماره: ۱۳۹۳.۰۳.۰۳۱۰۰۰). سرانجام در دوره قاجار، تشجیر بار دیگر برای مشخص کردن نیاکان شاهان قاجار ترسیم شد (تصویر ۴). این هنر توجه نسخه پردازان عثمانی را که به سنت‌های فرهنگی دوره تیموری علاقه داشتند، برانگیخت (برای شجره نامه‌ها رک: Binbas)

هنر عکس به دومعنی در این پژوهش تعریف شد. نخست به عنوان یکی از هنرهای تزئینی که با استفاده از یک الگو یا شابلون طرحی روی یک صفحه اجرا می‌شد و ممکن بود قلمگیری و یا تذهیب شود (برای نمونه‌های آن، رک: خودداری نایینی، ۱۴۰۰)، اما پس از ورود عکاسی به معنای جدید آن از عکس (فتوگرافی) در نسخه‌ها به دو منظور استناد و تزئین استفاده شد. یکی دیگر از تغییرات کتاب آرایی در دوره قاجار، افزودن عکسی از مولف یا شخصیت‌ها در ابتدای کتاب‌های این دوره است. این عکس‌ها را گاه با تذهیب تزئین کرده‌اند (مانند نسخه دیوان شعاعی قاجار ملک، شماره ۴۷۴۹ یا اسناد و یادداشتها در کتابخانه ملک شماره ۵۶۶۷) یا به شیوه زیر لاک‌ی کار شده‌اند (موقع سهام الملک کاخ گلستان شماره ۱۶۴۴)

گاه در نسخه‌های خطی از تصاویر جدا شده از نسخه‌های چاپی (سنگی و غیر آن) برای تزئین استفاده کرده‌اند. برخی نسخه‌های چاپ سنگی نیز پس از چاپ رنگ‌آمیزی شده‌اند و باید آنها را در شمار میراث نقاشی در نسخه‌های تاریخی، اعم از دستنویس یا چاپی، بدانیم که می‌تواند موضوع پژوهشی مشابه باشد. با این وجود، چون این گونه آرایه‌ها (عکس و استفاده از تصاویر چاپ سنگی)، در فهرست‌ها معمولاً ثبت نمی‌شوند، در این پژوهش بررسی نشدند.

هنر دیگر ترسیم‌های ناخنی است که در آن تصاویر و خوشنویسی روی کاغذهای آهار زده نسبتاً ضخیم با ناخن یا ابزار مشابه آن اجرا می‌شد و نخستین نمونه‌های آن از آغاز سده ۱۳ق در دست است. این هنر تک‌رنگ چون در هنگام چاپ نیز، منظر و جلوه چندانی ندارد، کمتر بررسی شده است. از میان هنرمندانی که نام آن‌ها بر قطعات ناخنی

خط و نقاشی دیده می‌شود، علی اکبر اصفهانی (نیمه سده ۱۳ق) است که آثار وی در مرقدات شماره ۱۵۷۰، ۱۵۶۸ و ۱۵۶۹ کاخ گلستان وجود دارد.

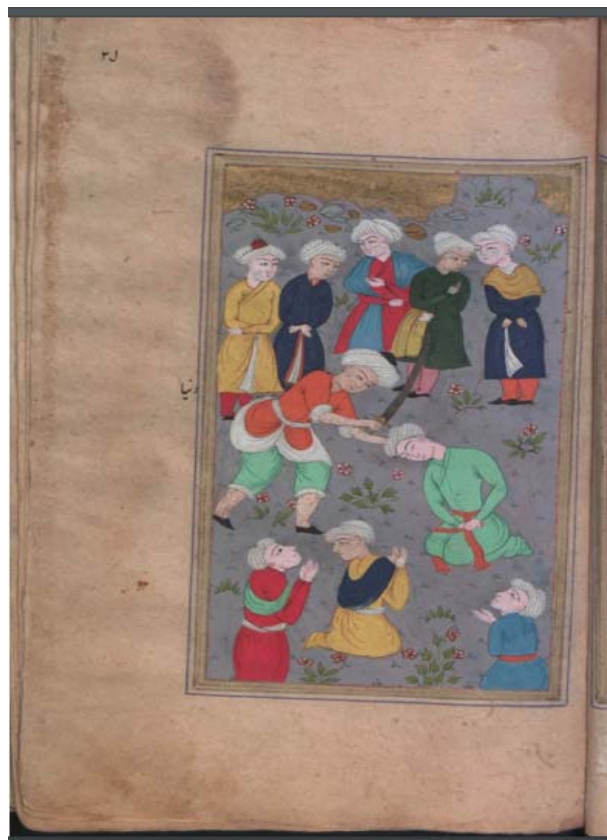
موضوعات کمتر تصویر سازی شده

یکی از بحث‌های همیشگی در تاریخ هنر جایگاه و نقد و نظرهای دینی و فقهی نسبت به هنر تصویر بوده است. متون فقهی مصور بسیار اندک هستند و باید به صورت دقیق‌تری آنها را بررسی کرد. از این جمله است نسخه جامع عباسی از آثار مشهور شیخ بهایی (مجلس ۳۵۹۶) که ۳ نقاشی موجود در آن از افزوده‌های بعدی است. برای تکمیل جامع عباسی (تهران وزارت خارجه ۲-۵۳) نیز سه نقاشی گزارش شده است. نسخه‌های متون عرفانی نیز به ندرت تصویر شده‌اند (از جمله تحقیقات تالیف محمد پارسا، کتابخانه‌ی مجلس شماره ۱۰۱۳۹. تصویر ۵)

کتابهایی که موضوعات جنسی و شهوانی داشته‌اند و مصور شده‌باشند، بسیار کمند. یکی از معروف‌ترین این کتاب‌ها، لذه النساء تألیف ضیای نخشی است که از منابع هندی با موضوع کامیابی و کامگیری (کوکاشاسترا) بهره برده است. تصاویر موجود در این کتاب اشکال مختلف زناشویی و فاقد جنبه‌های هنری است و در شمار نقاشی‌های هندو- ایرانی ساده و متوسط قرار می‌گیرد. نسخه‌های متعدد این اثر نشان می‌دهد که هیچ یک ساخته و پرداخته هنرمندان ایرانی نیست و نسخه‌های شناخته شده‌ی آن گرچه به زبان فارسی است، در فرهنگ بصری هندوستان پذیرفتنی بوده است. این به این معنی نیست که قطعات الفیه و شلفیه در فرهنگ ایرانی وجود نداشته است، بلکه نسخه‌ای با تصاویر جنسی به رؤیت نگارنده نرسیده است.^۱ منابع فارسی و عربی فراوانی را پزشکان و طبیبان ایرانی تدوین کرده‌اند که بخشی به قوه باه و تقویت آن و نیز بهداشت جنسی مربوط می‌شود و گاهی در موضوعات غیرپزشکی نیز این رویکرد پزشکی دیده می‌شود ولی هیچکدام مصور نشده‌اند. کارکرد این نسخه‌ها بیشتر متنی است. یعنی در مورد چگونگی تقویت قوه-ی باه با داروها و خوراکیها سخن می‌گویند و تصویری در آنها دیده نمی‌شود.

۱. صحنه‌های زناشویی با روشهایی پوشیده نگه‌داشته شده‌اند، مثل کلیات ساوجی مجلس از ۷۹۴ ق. نیز برای نمونه‌ای به جز خیشخانه سلطان مسعود (تاریخ بیهقی، ۱۴۰) توصیفات غزولی از نقاشیهای حمام پسر شمس الدین جوینی را ببینید (الغزولی، ۱۴۲) نمونه‌های قاجاری متعدد از الفیه شلفیه در کتابخانه ولکام و یا کاخ گلستان وجود دارند.

کمتر بودن تصاویر نسخه‌های دارویی نسبت به پزشکی را، شاید در این بدانیم که کار درمان با دارو، در روند درمان معمول تر بوده است تا نیاز به تشریح و کالبد شناسی. افزون بر اینکه هیچ تصویری از کالبد‌های غیرانسانی دیده نشده است. برخی از کتابهای مربوط به گیاهان در موضوع پزشکی قرار گرفته‌اند. تنها در سده‌های اخیر است که برخی نسخه‌ها تصاویری از اعضای داخلی بدن انسان دارند و شیوه ترسیم آنها نیز چه در نسخه‌های چاپی مانند مرآت الابدان فی تشریح اعضا الانسان (شانی زاده، ۱۸۲۰) و چه خطی مانند احکام الامراض (مجلس شماره ۱۵۷۷۰ از سده ۱۳) به شیوه جدید است. در نسخه‌های مصور جغرافیایی هم وضع به همین ترتیب است: کتابهای جغرافی در دوره جدید متأثر از منابع فرنگی تألیف شدند و نقشه‌های موجود در آنها با مقیاس و جهت گیری مشخص و با طیف محدودی از رنگهای تیره ترسیم شده‌اند.

تصویر ۵: تحقیقات، نوشته محمد ابن محمد پارسا، کتابخانه مجلس، شماره ۱۰۱۳۹، برگه ۲۵ ر

تصویر ۶: ترجمه‌ی سفرنامه‌ی شونفرت، نقاشی از مسعود غفاری، سده ۱۳ قمری، کتابخانه مجلس، شماره-
ی، ۷۸۸، ص ۴۸

تفسیر در شمار آن دسته از موضوعاتی است که نسخه مصور ندارد و آنچه در ذیل این موضوع می‌آید مربوط به تصاویر روی جلد نسخه است. تنها در یک مورد، دو تصویر در نسخه‌ای با موضوع تفسیر ثبت شده است (دانشگاه تهران ۲۱۷۹) که موضوع آن هم تفسیر داستان قرآنی یوسف و زلیخا است، اما جلد مصور در نسخه‌های مذهبی ایرانی نمونه‌های فراوان دارد. در حدیث، در نسخه‌ای از الوصول الی جامع الاصول از ابن دبیع (کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی ۲۷۸۵) کتابت سده ۱۳ ق، ۲۱ مجلس تصویر گزارش شده است.

برخی از نسخه‌های مصور موجود در ایران، خارج از قلمرو ایران تهیه شده‌اند. از این دسته می‌توان از مفید الخاص رازی (آستان قدس رضوی، شماره ۵۱۳۵) یاد کرد که برای خزانه الملک الناصر، نواده سلطان قلاوون مملوکی در مصر در سده ۸ ق تهیه شده است و ۵۰ تصویر از گیاهان دارد. یا ترسیم‌های فنی رساله‌ای درباره صنعت خراطی که به زبان

اردو نوشته شده است (رساله در خراطی به ز بان اردو، کتابخانه مجلس از سده ۱۴ یا ۱۳ ق، شماره ۱۲۶۰۱). در دوره قاجار یکی از منابع تصویرگری، کتابهایی بود که ترجمه می‌شد و تصاویر آنها از روی نسخه اصل تقلید می‌شد. علی بخشی میرزا قاجار، بخشی از روزنامه توردموند را ترجمه کرد (سفرنامه، کاخ گلستان، ۷۸۹) که گویا ۱۴۲ تصویر از مناظر و مردمان کشورها به قلم حسن بن احمد در آن ترسیم شده است.^۱ سفرنامه آفریقا (کتابخانه مجلس شماره ۷۸۸) ترجمه از سیاحت نامه‌ای است نوشته ژرژ شونفرت در سده ۱۹ م که تصاویر آن عینا از روی نسخه چاپی به قلم مسعود غفاری کاشانی در ۱۲۹۲ تقلید و ترسیم شده است (تصویر ۶).

وضعیت برخی نسخه‌های ثبت شده هم نامشخص است. قدیمی ترین نسخه مصور شناخته شده از کلیله و دمنه، نسخه ارزشمندی بوده است با ۲۰ تصویر مورخ ۲۰ رمضان ۷۵۰ ق، متعلق به کتابخانه ایزدی در همدان، اما سرنوشت آن نسخه اینک روشن نیست.^۲ چهره شیخ مرشد، پیر طریق مرشدیه در نسخه‌ای از فردوس المرشدیه برای ابراهیم سلطان و در شیراز (اراک، مجموعه عبدالحسین بیات، شماره ۳) ترسیم شده بود، اما از این نسخه هم که نقاشی آن بسیار عالی و مورخ ۸۲۱ ق توصیف شده و یکی از نخستین نمونه‌های چهره نگاری بوده است، امروزه نشانی در دست نیست.

از نظر شمار تصاویر، نسخه‌هایی با موضوعات متنوع، مانند عجایب‌نگاری‌ها در صدر قرار می‌گیرند. تصاویر در نسخه‌های کتاب عجایب الخلوقات قزوینی گاه به بیش از ۲۰۰ تا ۳۰۰ می‌رسد. الکامل فی الادویه کتابخانه ملک (شماره ۵۹۵۷) از سده نهم و دهم ق غیر از سه نگاره به شیوه معمول، ۳۴۳ تصویر کوچک از گلها و گیاهان و درختان دارد. الجامع فی الادویه المفرده (شماره ۵۹۵۸ کتابخانه ملک) که برای میرزا شاه ابوالمهدی حاکم یزد در ۱۰۷۷ ق تهیه شده نیز با همین شمار تصاویر، مانند نسخه پیشین، نسخه‌ای سفارشی است. گذشته از آن، در جنگی از شیراز، کتابت محمد قطب موجود در کتابخانه ملک (شماره ۵۹۳۲)، حدود ۴۰۰ تصویر کوچک در لچکی‌های نسخه قطع کوچک، ترسیم شده و کنار تصویر، توضیح کوتاهی برای تصویر آمده است.

۱. شماره‌های مختلف این روزنامه ترجمه شده است و گاهی از تصاویر اصل روزنامه فرانسوی برای تصویرسازی آن استفاده کرده‌اند.

۲. جست و جوی این نسخه در همدان، تا کنون نتیجه نداده است و ممکن است از کشور خارج شده یا از بین رفته باشد. پیگیری نسخه فردوس المرشدیه نیز نشان می‌دهد احتمالاً نسخه از بین رفته (سوخته) باشد.

نتیجه

پژوهش برای شناخت میراث تصویری ایران و هنر نگارگری و تصویر سازی، به شناخت و تدوین و استخراج طبقه بندی شده اطلاعات نسخه‌های خطی مصور نیاز دارد. با وجود رویکرد کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز نگهداری نسخه‌های دستنویس به دیجیتالی کردن داشته‌های خود، حجم زیاد اطلاعات بدون ساماندهی از دقت پژوهش‌ها می‌کاهد. از این رو پس از مرحله شناسایی نسخه‌هایی که دارای نقاشی و یا هر شکلی از ترسیم (هنری ویا غیر هنری) هستند، باید فهرست تصاویر هر نسخه نیز تهیه و طبقه‌بندی شود. این کار را می‌توان در مورد نسخه‌های خارج از ایران نیز انجام داد و پایگاه داده‌ای از میراث تصویری ایرانی - اسلامی تهیه کرد. فهرست نسخه‌های مصور چاپ سنگی نیز گرچه به گستردگی نسخه‌های خطی نیست، خود پژوهشی مستقل می‌طلبد.

همانطور که تصور می‌شد، بیشترین نسخه‌های مصور (۴۳۸ نسخه با نقاشی وبدون احتساب ۵۱ نسخه نقاشی دار با موضوع داستان) در موضوع ادبیات هستند. به عبارتی فراوانی نسخه‌های ادبی که نقاشی دارند حتی از مرقعات که محمل آثار هنری تجسمی هستند هم بیشتر است. این امر را می‌توان به گستره‌ی تاریخی وسیعتر تهیه نسخه‌های خطی در قیاس با مرقعات نسبت داد. در موضوعاتی هم که تصویر گری آنها معمول نیست (مانند تفسیر، حدیث و فقه) گاهی نسخه‌ی مصور دیده شده‌است و چگونگی افزودن تصویر و نوع تصویر آنها می‌تواند موضوع قابل توجهی برای محققان باشد. به علاوه روند تصویرگری در نسخه‌های متعدد یک اثر، در زمانها ویا در زبانهای مختلف، می‌تواند تحولات فرهنگ مادی ایران در دوره اسلامی را روشنتر کند. نخستین تصاویر در نسخه‌های به جای مانده در موضوعات علمی (پزشکی، جغرافیا) دیده می‌شوند که کارکرد آموزشی دارند و شیوه ترسیم آنها نیز با نقاشیهای موجود در کتابهای ادبی بسیار متفاوت است. کارکرد موضوعات علمی در تعداد تصاویر آنها نیز موثر بوده است.

منابع

- ابن ابی اصیبعه، ابوالعباس، عیون الانبیا فی طبقات الاطباء، تحقیق نزار رضا، بیروت: دار مکتبه الحیاه، بی تا.
 ابن المقفع، عبدالله، کليلة ودمنه، قاهره: مطبعه الامیریه بی‌بلاق، ۱۹۳۷.
 ابن الندیم، ابوالفرج محمد ابن اسحاق، الفهرست، تحقیق ابراهیم رمضان، بیروت: دار المعرفه، ۱۹۹۷.
 ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، صورة الأرض، بیروت: دارصار، ۱۹۳۸.
 ابن زبیر، رشید، الذخایر والتحف، تحقیق عیسی صالحیه، کویت: مطبعه حکومه الکویت، ۱۹۸۴.

بلر شیلا، بلوم جانانان، سراب هنر اسلامی، ترجمه‌ی فرزانه طاهری، مجله باستانشناسی و تاریخ، سال بیست و سوم شماره پیاپی ۴۵، پاییز وزمستان ۱۳۸۷، صص ۴۸-۹۲.

بیرونی، ابوریحان محمد ابن احمد، التفهیم فی اوایل صنایع التنجیم، تصحیح استاد جلال الدین همایی، ۱۳۵۱.

بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، تصحیح علی اکبر فیاض، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۳.

تیمور پاشا، احمد، التصوير عند العرب، (با مقدمه و افزوده‌های زکی محمد حسن)، قاهره: مطبوعه لجنه التالیف والنشر، ۱۹۴۲.

حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، کشف الظنون، بغداد: مکتبه المثنی، ۱۹۴۱.

حسینی راد و دیگران، شاهکارهای نگارگری ایران، تهران: موزه هنرهای معاصر، ۱۳۸۴.

خوارزمی، ابو عبدالله محمد، احصاء العلوم ترجمه حسین خدیو جم، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۹.

خودداری نایینی، سعید، گلستان کاغذ، نگاهی دوباره با تاریخ و ساخت کاغذ ابری، گلستان هنر، انتشارات فرهنگستان هنر (در دست انتشار، ۱۴۰۰).

همو، فهرست مرقعات و آلبومهای عکس کتابخانه ملی ملک، قم: مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۸۹.

همو، نسخه‌ای دیگر به خط و تذهیب حسن ابن المکارم، گزارش میراث، فروردین و تیرماه ۱۳۹۳، شماره ۶۲ و ۶۳ (۸۶ تا ۸۸).

درایتی مصطفی، فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا) تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.

درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۹۰-۱۳۹۴.

دی طرازی، الفیکنت فیلیب، المخطوطات المصوره والمزوقه عند العرب، حلب: مکتبه الضاد، ۱۹۴۶.

شانی زاده، محمد عطا الله، کتابهای سه گانه، (مرآت الابدان فی تاریخ اعضا الانسان، اصول الطبيعیه، ومعيار الاطبا) (به ترکی) چاپ سربی، [استانبول؟]: بی نا، ۱۸۲۰.

طاش کبری زاده، احمد بن مصطفی، مفتاح السعاده و مصباح السیاده، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۵ م.

الغزولی، علی ابن عبدالله، مطالع البدور و منازل السرور، قاهره: دارالوطن، ۱۳۹۹ ق.

محمد تقی دانش پژوه، نشریه نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، جلد دهم، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ۱۳۸۵.

مددپور، محمد؛ جعفری، زهره؛ شیرازی، علی اصغر، فهرست موضوعی و تحلیلی کتب تصویری در مجموعه نسخ خطی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق)، نگره، شماره ۲ و ۳، ۱۵-۴۰، بهار و تابستان ۱۳۸۵.

منزوی، احمد فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۴۸-۱۳۵۳.

منزوی، احمد، فهرستواره کتاب‌های فارسی، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴.

وفادار مرادی، محمد، فهرست نسخه‌های خطی مصور کتابخانه آستان قدس رضوی، [مجموعه مقالات] کنگره بین المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی، دوره ۱، ۱۳۷۴.

Binbaş, İ. E., Structure and Function of the Genealogical Tree in Islamic Historiography (1200-

- 1500). In İ. E. Binbaş, & N. Kılıç-Schubel (Eds.), *Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan* (pp. 465-544). İthaki Publishing, 2011.
- Çagman F. and Tanindi Z, *The Topkapi Saray Museum, the Albums and Illustrated Manuscripts* (edited and expanded from the original Turkish by J. M. Rogers), New York and Boston, New York Graphic Society, . 1986.
- Contadini, Anna *Arab Painting text and image in illustrated Arabic manuscripts*, Brill: Leiden and Boston, 2010.
- Keshavarz Fateme *A descriptive and analytical catalogue of Persian manuscripts in the library of the Wellcome Institute of Medicine History of Medicine*, Wellcome Institute for the History of Medicine, 1985.
- Robinson B. W. *Persian Paintings in the John Ryland's Library*, New York: Sotheby Parke Bernet Pubns; First Edition, May 1, 1980.
- Robinson B. W, *Persian Paintings in the Collection of the Royal Asiatic Society*, Oxfordshire: Rutledge Publishing, January 1, 1998.
- Robinson B. W, *Descriptive Catalogue of Persian Paintings in Bodleian Library*, Oxford University Press; First Edition, January 1, 1958.
- Robinson B. W. *Persian paintings in the India Office Library: a descriptive catalogue catalogue* , London: Sotheby Parke Bernet, 1976.
- Roxburgh, David J. "The study of painting and the arts of the book". *Muqarnas* 17, pp. 1- 16, 2000.
- Schmitz, Barbara, *Islamic Manuscripts in the New York Public Library*, Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Schmitz, Barbara, *Islamic and Indian Manuscripts and Paintings in the Pierpont Morgan Library*, New York: Pierpont Morgan Library, 1998.
- Titley N. MM, *Miniatures from Turkish Manuscripts: A Catalogue and Subject Index of Paintings in the British Library and the British Museum*, London: The British Library Reference Division Publications, 1981.
- Titley, Norah M, *Miniatures from Persian manuscripts: a catalogue and subject index of paintings from Persia, India and Turkey in the British Library and the British Museum*, BMP, London: BMP, 1977